

האם היסטוריה של הספרות אפשרית?

גרשון שקד

של העולם. וכן: "הטקסט הספרותי איננו מחקה מודלים היסטוריים או סוטה מהם אלא הוא מעין תגובה לשיטות החשיבה האופייניות לתקופה ההיסטורית שאותה בחר היוצר להבליע במצאי של היצירה." (W. Iser, *The Act of Reading, A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore & London, 1978, pp.70, 72,74)

מבחינה זו קרוב איזר להשקפותיו של פרקינס, שהאמין בנארטיב דומיננטי, אף על פי שאיזר עצמו בוודאי היה מודה ביחסים המורכבים שבין הדומיננטה ובין נארטיבים אחרים המתמודדים עמה.

ניתן להבחין בין יצירות ספרות שונות זו מזו על פי יחסן אל המודלים השליטים בחברתן: ביצירות השגרתיות מתאשרים מודלים המקובלים על מרבית הקוראים, ומשום כך יצירות אלו בדרך כלל תומכות במסד הספרותי והחברתי הקיים ומגוננות עליו; לעומת זאת ביצירות המחדשות השגרתיות פחות נדחים מודלים המקובלים בחברה ועולים מודלים חדשים.

האוונגרד התרבותי היוצר מדבר אל נמעני החלוץ הרוחני של חברתו. יצירות ספרותיות מהפכניות מבקשות לשנות את דרך ההסתכלות של הצופים ושל הקוראים בחברה ובמובלע גם את החברה עצמה. התדמית המעוצבת צריכה אפוא לנצח את התדמית המשוערת של קהל הקוראים. אני מקבל את ההנחה שלמרות שנארטיבים שונים קיימים זה בצד זה בחתך סינכרוני, קיים נארטיב דומיננטי שיש לו תבנית משלו, שהנארטיבים האחרים מתייחסים אליו, מנסים להתמודד עמו או לחתור תחתיו. לעתים קרובות אין להבין את

המצע התאורטי להיסטוריה של הספרות עבר גלגולים רבים מאז הפוזיטיביזם של המאה התשע-עשרה, שנמשך גם במאה העשרים, דרך תורות סטרוקטורליסטיות כגון זו של טינינוב ועד לשלילה הולכת וגדלה של אפשרויות המחקר הספרותי-היסטורי והגבלתו לנארטיבים סקטוריאליים בלבד. פוקו והפוסטמודרניסטים כפרו באמינותה של כל דומיננטה במערכת הספרותית; והדברים הגיעו לידי כך שהיסטוריון של הספרות, David Perkins, שאל וניסה לענות תשובה אפולוגטית לשאלה בספרו *Is Literary History Possible?* (Baltimore & London, 1992) נעשתה במידה מסוימת על ידי תורות של התקבלות שהדגישו מצד אחד את יחסיותה של הפרשנות וההערכה הספרותית, אך מצד אחר יצרו את מושג "אופק הציפיות", שקבע את גבולות ההבחנה וההערכה של דורות ושל קבוצות חברתיות. כל שינוי ומהפך במישור הדיאכרוני נתפס כמוצר של דיאלוג בין אופק הציפיות של קהל הקוראים ובין הנורמות המתחדשות של הטקסטים. איזר הגדיר מחדש את מערכת היחסים בין ספרות למציאות. הוא כפר במושג "מציאות" וניסח את מערכת היחסים ביניהן מחדש: "המושג מציאות מעורר חשד בהקשר זה, משום שאין טקסט ספרותי המתייחס למציאות אקראית כלשהי אלא למודלים או למערכות מושגים שבהם צומצמו האירועים והמורכבויות למיניהם לתבנית בעלת משמעות. תבניות אלו מכוננות השקפות עולם או מערכות שיטתיות. לכל תקופה שיטת מחשבה ושיטה חברתית משלה, אולם לצד השיטה השלטת קיימות שיטות משנה נוספות; היחס בין השיטה השלטת לשיטות המשנה יוצר סדר הייררכי, המעצב מה שנראה כמציאות של אותה תקופה היסטורית." והוא מוסיף: "כל שיטה יוצרת מעין קיבעון של ציפיות הזוכות לתוקף נמשך ונורמטיבי עד שהן מסוגלות לווסת את תהליך עיכול החוויות

כיום נוספה על מלחמת האחים גם מלחמת המגדרים, שבה התחולל במאה האחרונה שינוי במערך הכוחות, אך אי אפשר להבין את השינוי בלא שנכיר היטב את הכוחות המתמודדים. ייחודה של ספרות פמיניסטית משתמע מן העימות עם הכוחות שכנגד. כשם שספרות פמיניסטית התפתחה מתוך מתח עם הזרם ה'גברי', שהיה כביכול הזרם הדומיננטי, כך נסמך גם מחקר פמיניסטי על תיאור השוואתי לכוחות שכנגד. בכל דור ודור קיימים קיטובים בין כוחות עיקריים שיש להם אופי אידיאולוגי, סגנוני-אסכולתי, אישי או שלושתם כאחד. סביב הכוחות המתמודדים הללו וביניהם מתרכזים כוכבי הלכת, והמתחים שבין הכוחות הם גורמי יצירה המעצבים את יצירתם שלהם ואת היצירות של אלה שביניהם. כך למשל נטה לוקאץ' להגיש את המאבק הדיכוטומי שבין נטורליזם לראליזם וכן בין מופשט ומוחש, מקרי וטיפוסי. מאן וקפקא היו בעיניו שני הנידונים: הראשון מכיל צד אחד של הדיכוטומיה והשני את הצד האחר. גם הפוסטמודרניסט המובהק ליוטארד (Lyotard) מתאר את החברה כזירת מאבק בין כמה צורות משחק המתחלקות בין משחקים דנטאטיביים (נכון - בלתי נכון), פרסקריפטיביים (צודק - בלתי צודק) וטכניים (יעיל - בלתי יעיל). משחקי לשון אלו הם יחסי קונפליקט שבין מלהטטים הנזקקים לעתים קרובות למטפורות מלחמתיות: J.F. Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester, 1984, p.XXIII. שיטת הזוגות שרווחה אצל חז"ל משמיעה ובטליון דרך הלל ושמאי ועד רבא ואבאי היא אותה שיטת קיטובים פנים-דורית שהספרות העברית וכל הספרויות המוכרות לי נתברכה בה, וככל שהפכו הזוגות לרביעיות ולשמיניות הלך וגבר העושר הפלורליסטי. כל תיאור של תהליכים ספרותיים נזקק להצגה כפולה: פלוני הסופר דומה לאלמוני מהאבות או הסבים או שונה ממנו דומה לאחים ולאחיות הדומים או הקרובים או שונה מהם.

אין ספק שאי אפשר לעסוק כאן רק באינצסט ובמה שנעשה בתוך גבולות הטוטם בלבד, והרבה שינויים מקורם בחדירה של כוחות מטוטם אחר הפרוצים את גבולות הטאבו התרבותי ומכניסים דם חדש וזר לעורקי הקבוצה שהיו תחילה מחוץ לתחומה. זאת ועוד: היסטוריה והיסטוריה ספרותית אינן לינאריות בלבד, כלומר מתקדמות ברצף. היסטוריה מופיעה גם בצורה מחזורית בדרכים מדרכים שונות. במחקר ההיסטורי פותחו תורות אלו בראש ובראשונה על ידי הגל, שפנגלר, טוינבי ואחרים, אך כמה חוקרים מבית מדרשם של היסטוריונים אלו תיארו תופעות היסטוריות מחזוריות גם בתחום התרבות. פריץ שטריך (Fritz Strich) הוא רק אחד מאלה שתיאר מוקדם מדי את החילופים המחזוריים בין אסכולות ספרותיות בספרו *Deutsche Klassik und Romantik, oder Vollendung und Unendlichkeit*, München, 1924 הוא טען שהחילופים המחזוריים בין אסכולות אמנותיות הם טרנספורמציות של תופעות דומות וקרובות המקיימות ביניהן יחסים דיאלקטיים. גם תורתו של נורתופ פריי היא מחזורית ומיתית כאחת. חוקרת מודרנית פמיניסטית, קריסטבה (Julia Kristeva), מבחינה גם היא בין שני כוחות היסטוריים המקיימים ביניהם יחסים מחזוריים דיאלקטיים: השיטה המוסדרת היוצרת מבנה ואחדות - מה שהיא מכנה הסימבולי,

החתרניים (כגון פמיניסטי, פוסט קולוניאלי ונארטיבים של מיעוטים) אלא מתוך יחסי ההתמודדות שלהם עם נארטיב העומד בראש ההיררכיה. כשמאזן הכוחות משתנה ועליונים למטה ותחתונים למעלה - הכוחות שגברו על הנארטיב הקודם או המקביל מתייחסים לנארטיב שגברו עליו.

והאמור לעיל מביא אותי להתבונן בנושא מנקודת ראות אחרת, לצורך העניין אקרא לה נקודת ראות מיתית, אף על פי שאפשר לכנותה גם זווית ראייה מטאפסיכולוגית. אני מתכוון למערכות יחסים בסיסיות המעצבות את החשיבה הספרותית-היסטורית, משום שהן מושתתות על תהליכי נפש בסיסיים.

הן נתגבשו בצירים המיתולוגיים שהם ביטוי לתהליכי יסוד בנפש הפרט ובנפש הכלל הטובעים את חותמם על תהליכים חברתיים ותרבותיים. כמה וכמה חוקרים - השם הידוע ביותר הוא בוודאי הרולד בלום (Harold Bloom, *A Map of Misreading*, New York, 1975) - הרבו לדבר על מימוש המיתוס האדיפלי בהתפתחות התרבותית. עולם המונחים שלהם בוודאי הושפע מן האסכולות הפסיכואנליטיות, אבל הם הרחיבו את משמעותו לתחום החברתי, התרבותי והפוליטי. הם תיארו בנים שמרדו באבותיהם וחזרו לסביהם. הם הרבו להשתמש במשפחה הסמינלית כדי לתאר התפתחויות תרבותיות וקשרים בין יוצרים ויצירות. המערכת הדיאכרונית תוארה כמהפכה מתמדת של דור המורד נגד דור. מושגים כדאוטומטיזציה, הזרה, מהפך באופק הציפיות ובדומיננטה - קשורים בתופעה האדיפלית, והכוחות הפועלים הם מעצבי הספרות כמו מעצבי המהלכים ההיסטוריים.

מה שאירע לספרות גופה אירע גם למתאריה. הספרות התפתחה על פי כללים אדיפליים בקו הדיאכרוני, וכך התפתח גם המחקר הספרותי בתהליך דיאלקטי דומה מהפוזיטיביזם הביוגרפי דרך הפורמליזם והסקרטולזים ועד להדגשה של הקשרים תמטיים הנחשבים בעיני החוקרים יותר מן הטקסטים עצמם, כגון פמיניזם, שיח מיעוטים ושיח פוסט קולוניאליסטי. יש להטעים שתהליכים תרבותיים הם לעולם דיאכרוניים וסינכרוניים בבת ראש. התפתחויות אינן מתחוללות רק ביחסים שבין אבות לבנים אלא גם בין אחים. לפני שגילו בני נח את ערוותו של אביהם הזקן נאבקו קין והבל על הכרת אביהם והוקרתו, עד שבא שת ויצא מנצח בין השניים. התפתחות ספרותית היא בין אחים בני דור אחד כשם שהיא מתרחשת בין הדורות. המאבק בין אחים הוא מגורמי ההתפתחות הספרותית לא פחות מההתמודדות של הבנים באבותיהם. החוקר פוקו מתאר כל התפתחות תרבותית במונחים של התמודדות בין נצים:

"Who fights against whom? We all fight each other. And there is always within each of us something that fights something else". (Power/Knowledge, Selected interviews and other writings 1972-1977, Brighton, 1977, pp. 207-208)

ומתחתיה כגורם חתרני - מה שהיא מכנה הסמיוטי, המפצל את האחדויות. את הגורם האחרון היא מזהה עם הפעילות הספרותית של האוואנגרד. התפרצות הסמיוטי גורם לכך שהסימבולי שוב אינו מסוגל לווסת את הסמיוטי לסדרים חברתיים מוצפנים ומוסדרים והוא שוטף את הסדר הקיים. אחר כך חוזר הסמיוטי ומובלע בשיטה ובמערכת סימבולית חדשה. ניגודים אלו אינם רחוקים כל כך מן ההבחנה הפרוידיאנית הישנה שבין תהליכים ראשוניים ומשניים ובין ההבחנה האסכולתית של שטריך שבין הקלסיקה המוסדרת לרומנטיקה ככוח חתרני שכנגד. בעבודתי על ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה הושפעת מהנחות יסוד אלו, והניגודים בין הרציונלי והאי-רציונלי, הרומאנס והנובל, דמיון ומציאות וכיוצא באלה קיימים בה זה בצד זה, זה כנגד זה וזה לאחר זה כבתולדות הספרות של כל עם ולשון.

החשיבה ההיסטורית יכולה לבנות את הנארטיב שלה על פי דמויות ולקשור קישורים חדשים ובלתי צפויים בין הדורות ובין בני דור, אבל צורת החשיבה פועלת תמיד על פי עקרונות המבוססים בדרך כלל על קונפליקטים מכמה סוגים: התנגשויות, מתח דיאלקטי, התפייסויות, בריתות והתפלגויות; ועל השוואות בין דורות לקבוצות. כשם שמילים מוגדרות באמצעות השוואתן למילים סינונימיות ואנטונימיות או באמצעות חשיפת שינויי המשמעות שחלו בהן מדור לדור, כך מוגדרים טקסטים באמצעות השוואה סינכרונית בעזרת סינונימים ואנטונימים ובאמצעות השוואה דיאכרונית של שינויי המשמעות שחלו בהם מדור לדור. המערכת הספרותית פועלת כדרך שהגדיר דה-סוסיר את המערכת הלשונית: כל מסמן זוכה לערכו הסמנטי לפי מעמדו הדיפרנציאלי במערכת הלשון.

התיאור שהעליתי כאן מתבנת את החשיבה על ההיסטוריה של הספרות. בלעדיו התיאור ההיסטורי בלתי אפשרי, בעזרתו נעשית ההיסטוריה הספרותית אפשרית. ההיסטוריון קובע מי הם הכוחות המשתתפים ואלו כוחות קיימים בזירה, ובעניין זה עשויים להיות חילוקי דעות, והוא גם מכנה את הגילויים המחזוריים בשמות משמות שונים. אך בלי ההבנה שהתהליך מתפתח מתוך אותה סדרת עימותים המתרחשת בזירה ההיסטורית בזמנים משתנים ובמרחבים מתחלפים אי אפשר להגיע לתיאור כלשהו של היצירה החד-פעמית, משום שהחד-פעמי הוא תמיד המוצר המוגמר של תהליכים אלו. אני מרשה לעצמי לומר שמצע זה היה לנגד עיניי בעבודתי בתולדות הסיפורת העברית.

